

UC Berkeley

UC Berkeley Previously Published Works

Title

הרשע-עשתה האמב לארשי ארא רקחל -Palestine Exploration Fund דו מיצסונה תורפס תמורת

Permalink

<https://escholarship.org/uc/item/4s75174m>

Author

Marom, Roy

Publication Date

2010-10-01

Copyright Information

This work is made available under the terms of a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives License, available at <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

Peer reviewed

לנוח פזל לחידת

גיליון מס' 12
נובמבר 2010

האגודה הישראלית ללימודי המזרח התיכון והאסלאם (אילמ"א)
The Middle East & Islamic Studies Association of Israel (MEISAD)
الجمعية الاسرائيلية لدراسات الشرق الأوسط والاسلام

החוג להיסטוריה של המזרח התיכון ואפריקה
The Department of Middle Eastern and African History
قسم تاريخ الشرق الأوسط وإفريقيا

תוכן העניינים

1	עידן בריר ושי זהר	דבר העורכים
		מאמרים
		תרומת ספרות הנוסעים וה-Palestine Exploration Fund לחקר ארץ ישראל במאה התשע-עשרה
3	רועי מרום	אבולוציות בשימוש הלשון הערבית בשטרות כסף
13	נריהו שנידור	לימודי עיראק באוניברסיטאות בישראל על סף הכחדה
22	רונן זיידל	קולנוע במזרח התיכון
		"היליד עשה את שלו": תרומת החיילים הצפון אפריקנים לשחרור צרפת והשתקפותה בסרט "ימים של תהילה"
25	משה גרשוביץ	זווית אחרת
		רפובליקות הפחד
28	עאדל אל-טריפי	סאטירה
31	אסף דוד	איש שפת רעהו
33	יצחק שניבויס	

המערכת

mizrakit@meisai.org.il

עידן בריר - עורך ראשי
אוניברסיטת תל אביב

mizrakit@meisai.org.il

שי זהר - עורך משנה
האוניברסיטה העברית בירושלים

sarielb@gmail.com

שריאל בירנבוים - עורך מדור קולנוע
האוניברסיטה העברית בירושלים

hadpe@walla.com

הדר פרי - עורכת לשונית
אוניברסיטת בר אילן

אלנה קוזניצוב - עיצוב גרפי
מרכז משה דיין, אוניברסיטת תל אביב

הוועדה האקדמית

ד"ר מחמוד יזבק
אוניברסיטת חיפה

פרופ' אייל זיסר
אוניברסיטת תל אביב

פרופ' אהוד טולידאנו
אוניברסיטת תל אביב

תרומת ספרות הנוסעים וה- Palestine Exploration Fund לחקר ארץ ישראל במאה התשע-עשרה

רועי מרום*

ספרות הנוסעים עד למחצית השנייה של המאה התשע-עשרה

Nothing is a greater error than to speak of the Bedawin as savages.

(C.R. Conder, *Tent-Work in Palestine*, 1, p.216)

ספרות הנוסעים היא אחד מהמקורות החשובים ביותר העומדים לרשות הבאים לחקור את קורות ארץ ישראל בימים עברו. עד למאה התשע-עשרה נכתבו מרבית ספרים אלו בידי צליינים שעלו לרגל למקומות הקדושים, ותיארו בהם את חוויותיהם הדתיות בהגישם הקרמוזים מכתבי הקודש. כותבים אלו שאפו לתאר את ארץ ישראל כפי שהייתה בימי התנ"ך ונטו להתעלם ממצבה העכשווי בימיהם. על כן, חרף מספר המבקרים הרב יחסית בארץ נותרה זו בגדר "ארץ לא-מוכרה", *Terra Incognita*, בעיני המערב.¹

בשל אופייה הדתי של ספרות הנוסעים המסורתית, שנכתבה עד לעת החדשה, נטו להשתמש בה בתור מקור עזר בלבד לשם שחזור קורות הארץ, ואף זאת תוך הסתייעות במקורות אחרים. במחקר המודרני נטו חוקרים למתוח עליה ביקורת רבה, והצביעו על חולשות שונות הטבועות בה: כתבו אותה זרים שהיו נטולי רקע והיכרות עם התרבות, עם השפה ועם הדת המקומית; נוסף על כך, אלה שהו בארץ על פי רוב תקופה קצרה בלבד, ביקרו בה מתוך מניעים דתיים-נוצריים ותרו רק מספר מצומצם של חבלים הקשורים בחייו של ישוע מנצרת – כמתואר בברית החדשה. בספריהם משתקפת נקודת מבט זרה והבנה שטחית בלבד של החברה המקומית, וכתבתם "גדושה בסיפורי-הבל, פטפוטי-סרק, ותיאורים ארוכים, בלתי מדויקים וחסרי כל ערך", כלשונו של חוקר ארץ ישראל, יהושע בן-אריה.² עם זאת, בעשורים האחרונים החלו חוקרים שונים לבדוק מחדש את הטענות הללו והטילו סייג במקצתן.³

בראשית המאה התשע-עשרה החלה צומחת ספרות נוסעים מסוג שונה – כזו שהחלה לתאר את מצב הארץ העכשווי. אף שהדגש העיקרי נותר על המקומות הקדושים, הרי שניתן מקום הולך וגדל לתיאור הארץ בת-זמנם על אוכלוסייתה, על סדרי השלטון בה ועל חברתה.⁴ חידושים טכנולוגיים בתחומי התחבורה הקלו את הגישה אל הארץ, והשפעת תנועת הנאורות הביאה

* רועי מרום (mighemi@gmail.com) הוא בוגר תואר ראשון במסלול המחקרי למצטיינים בחוג להיסטוריה של המזרח התיכון ואפריקה ובמגמת האסלאם של החוג לשפה וספרות ערבית באוניברסיטת תל-אביב ועד לאחרונה עוזר מחקר במרכז משה דיין לחקר המזרח התיכון ואפריקה.

¹ שמעון גיבסון, "חוקרים בארץ הקודש", **ארץ וטבע: המגזין הגיאוגרפי הישראלי**, 11-12 (מאי-יוני 1997), עמ' 28.
² יהושע בן-אריה, "ספרות הנוסעים המערביים לארץ ישראל במאה הי"ט: כמקור היסטורי וכתופעה חברתית", **קתדרה: לתולדות ארץ ישראל וישובה**, 39 (אפריל 1986), עמ' 159-161.

³ נתן שור, "תור הזהב של ספרות הנוסעים לארץ-ישראל, פתח דבר", **אריאל**, 47 (אוקטובר 1986), עמ' 7.

⁴ בן-אריה, "ספרות", עמ' 163 ואילך.

להתעניינות הולכת וגוברת ב"מזרח".⁵ כתוצאה מכך חל גידול במספר התיירים שהגיעו לארץ ופרסמו את רשמיהם. לפי סקירה ביבליוגרפית אחת מ-1877, בין שנת 300 לשנת 1799 לספה"נ ביקרו בארץ 1561 נוסעים שכתבו על מסעם לעומת כאלפיים בשלושת הרבעים הראשונים של המאה התשע-עשרה לבדם.⁶ הגידול במספר המבקרים הזרים בארץ משקף גם את ההתערבות המערבית ההולכת וגוברת בנעשה בה.

בד בבד עם הגידול במספר הכותבים נהפכו גם נושאי הכתיבה וסוגיה מגוונים יותר. עם הקמת מיסיונים פרוטסטנטיים החלו מתפרסמים דוחות על מצב הארץ ועל מצב הקהילה היהודית שבה.⁷ חוקרים ואנשי מדע, כמו אדוארד רובינסון (Edward Robinson ; 1794-1863), החלו כותבים בצורה מדעית על הארץ בת-זמנם מתוך שאיפה ללמוד באמצעות זאת על עברה המקראי. מתוך מחקריהם בתחומי הטופונומיה (חקר שמות המקומות), הארכיאולוגיה, המקרא והבלשנות החל מחקר תרבותי ממשי של הארץ וחברתה.⁸

במהלך המאה התשע-עשרה עלתה חשיבותה האסטרטגית של ארץ ישראל, ומשום כך החלו גם צבאות המערב לגלות עניין בה. המחקר הגאו-צבאי של הארץ החל עם מסע נפוליאון ב-1798–1799. הציים של צרפת, בריטניה, ארצות הברית ורוסיה ערכו מיפוי של חופי הארץ, ואילו משלחות יבשתיות הכינו תרשימים ראשונים של תבניתה הגיאוגרפית. קונסוליות זרות שהוקמו בערים כגון ירושלים, יפו וחיפה דיווחו על המתרחש בארץ, והארכיונים שלהן הם ממכלול המקורות העיקריים ללימוד התקופה. כפי שאראה בהמשך, אף לפעולותיה של "הקרן הבריטית לחקר ארץ ישראל" היו תמריצים צבאיים, והיא הסתייעה רבות בחיל ההנדסה הבריטי שאנשיו פעלו תחת שמה.⁹ עם היחלשותה של האימפריה העוסמאנית, שימש הידע שנאסף לשם "הגברת המעורבות הפוליטית, המדינית, והצבאית בארץ ישראל כמו גם ברחבי האימפריה העוסמאנית כולה".¹⁰

במהלך המאה התשע-עשרה התרחבה קשת המבקרים בארץ. בקרב הנוסעים שעלו לרגל לארץ ישראל בתקופה זו נמנו נכבדים ממשפחות המלוכה והאצולה האירופיות. נוסעים אלו תרמו למחקר בפתחם לפני אחרים אזורים שקגישה אליהם נמנעה מבני המערב קודם לכן, כמו מערת המכפלה והר הבית. קבוצה בולטת אחרת היא של סופרים שעלו לרגל מתוך תפיסה רומנטית-תנ"כית של "ארץ הקודש" ואשר משקפים בכתיבתם יחס מתנשא כלפי "המזרח וילידיו".¹¹ בקרב הסופרים הבולטים הללו אנו מוצאים את מארק טווין, הסופר האמריקני הנודע, אשר התלווה לקבוצת צליינים אל ארץ ישראל בשנת 1867. כתיבתו של מארק טווין רוויה בתיאורים ציניים וארסיים של הארץ ומצבה, שאותם סיכם במילים "לכלוך, סמרטוטים וזוהמה; כינים, רעב ודלות... כלי נשק מאיימים ומבטי שנהא – אלה הדברים שבהם נתקל האדם כאן על כל צעד ושעל";¹² ניתן להבחין בנקל כי מועט כאן המידע אשר יכול לשמש לעזר לחקר הארץ בת-זמנם, ועיקר חשיבותה של

⁵ **סם**, עמ' 161, 163; ניצה רוזובסקי, "מרק טווין בארץ הקודש", בתוך: אלי שילר (עורך), **ספר זאב וילנאי** (ירושלים: הוצאת אריאל, 1987/1984 [בשני כרכים]), כרך ב' (1987), עמ' 358-364.
⁶ R. Röhrich *Bibliotheca Geographica Palestinae* (Berlin: 1890). מצוטט אצל: בן-אריה, "ספרות", עמ' 161.
⁷ שור, "תור הזהב", עמ' 7-10; בן-אריה, "ספרות", עמ' 163.
⁸ בן-אריה, "ספרות", עמ' 165-169.
⁹ ג'ון גיימס מוסקרוף, "זרים בשערייך: חיל ההנדסה המלכותי וה'קרן הבריטית לחקירת ארץ-ישראל, 1865-1870", **קתדרה: לתולדות ארץ ישראל וישובה**, 103 (מארס 2002), עמ' 54-68.
¹⁰ בן-אריה, "ספרות", עמ' 167.
¹¹ **סם**, עמ' 168-172.
¹² רוזובסקי, "מרק טווין", עמ' 360.

כתיבה כגון זו נמצא אפוא במישור הרעיוני-אידיאולוגי באופן שהיא משקפת את הדרך שבה תפסו הוגים מערבים את "המזרח" בן-זמנם.

תרומה חשובה יותר לחקר הארץ נודעה לציירים ולצלמים שעבדו בה. ציירים עלו לרגל

מבט מצפון על העיר יפו; מציורו של דייוויד רוברטס

לארץ ישראל בחיפוש אחר מודלים לקומפוזיציות מקראיות ולשם ציור נופי התנ"ך. הם הנציחו את מראות הארץ ואת חיי תושביה בציורים, בתחריטים ובתמונות והם זכו לתפוצה רחבה והגדילו את התעניינות הציבור האירופי בה.¹³ אחד מהציירים הבולטים ביותר שפעלו בארץ ישראל היה דייוויד רוברטס (הסקוטי David Roberts, 1796-1864), אשר היטיב לתאר בתחריטיו מונומנטים עתיקים ונופים שלא השתמרו עד לימינו.¹⁴

לצד הציירים, פעלו בארץ ישראל למן מחצית המאה התשע-עשרה גם צלמים. הזרים שבהם, לרוב בני מערב ממוצא נוצרי שביקרו בארץ או השתקעו בהם, צילמו מקומות אמיתיים, אך נטו להוסיף להם סצנות "אוריינטליסטיות" עם ביטוי לייחודיותו של "המזרח": אנשים בתלבושות מזרחיות, גמלים ועוד. יש לציין שאף הצלמים המקומיים צילמו תמונות שנועדו לרצות את הטעם המערבי. בתחום זה בלטה בעיקר תעשיית הצילום הירושלמית ובייחוד מרכז הצילום של המושבה האמריקנית, שהארכיון שלה, על עשרים אלף הצילומים שבו, הוא מקור חשוב להכרת דמותה המשתנה של העיר בשלהי המאה התשע-עשרה.¹⁵ לפי בן-אריה, התצלומים העתיקים הם "אמצעי ראשון במעלה ללימוד תולדותיה של תקופה זו, בהמחישם נופים, מראות ואורחות חיים של עבר שנעלם זה מכבר".¹⁶

אופייה המגוון של ספרות הנוסעים מציב קשיים בפני הבאים להשתמש בה בתור מקור היסטורי. יש לזכור כי מדובר בספרות שכתבו אנשים בעלי רקע מערבי-אירופי זר למרחב ובעל עינות מוטבעת לאנשיו. יש בכך כדי להסביר את מגבלותיה העיקריות: ההבנה הלקויה של תהליכים ומוסדות חברתיים ושל נופי הארץ ותרבותה בשל המחסור שמולו ניצבו הכותבים במידע אמין ומדויק. עוד מגבלה חשובה נובעת מזווית הראיה הדתית של הכותבים, אשר בחנו את מה שראו למול עיניהם דרך הפריזמה התנ"כית של ארץ הקודש, ה-Terra Sancta. לפיכך, חשיבותה העיקרית של ספרות הנוסעים איננה טמונה בתרומתה לחקר התקופה המקראית, שהייתה מטרתם המקורית

¹³ בן-אריה, "ספרות", עמ' 174.

¹⁴ שם, עמ' 176.

¹⁵ דני גביש, "לתולדות המושבה האמריקנית וצלמיה", בתוך: שילר (עורך), ספר זאב וילנאי, כרך א' (1984), עמ' 127-144.

¹⁶ בן-אריה, "ספרות", עמ' 181.

של הכותבים, אלא דווקא בתיאור התנאים בארץ בעת ביקורם, שהובא לרוב בדרך אגב. כך או אחרת, ספרות הנוסעים הייתה ונתרת מקור חשוב תוך הסתייגות באשר לכל כותב וחולשותיו. ספרות הנוסעים המסורתית שנכתבה עד למאה התשע-עשרה שאפה לתאר בעיני הקורא את חוויותיו הדתיות של עולה הרגל התר את ארצם של גיבורי התנ"ך והברית החדשה. לרוב נעשה הדבר על ידי בחינת כתבי הקודש עצמם בהתעלם מהארץ שתר. גם החוקרים במאה התשע-עשרה הונעו על ידי השאיפה להוכיח ולשפר את הבנת המקרא, אך הם ביקשו לעשות זאת על ידי התבוננות בארץ בת-זמנם. הם חיפשו בתושביה ובתרבותה את אורחות התנ"ך, אך היטיבו לתארם בדיוק רב בצויריהם וברישומיהם. בכך הם משמשים לנו מקור מרכזי לשם שחזור התקופה שחיו בה, ואשר היא מושאו של מאמר זה. נסכם ונאמר שספרות הנוסעים במאה התשע-עשרה מציגה "מזיגה מוזרה של דימוי וריאליה"¹⁷. היא מתארת את מראות "הארץ המובטחת" כמו שהולבשו על נופיו השוממים למחצה של מחוז סְפָר עוסמאני.

"הקרן לחקר ארץ ישראל" והישגיה

Palestine is thus brought home to England, and the student may travel, in his study, over its weary roads and rugged hills without an ache, and may ford its dangerous streams.. without discomfort.
(Conder, *Tent-work*, I, xvi-xvii)

בשנות השישים של המאה התשע-עשרה הוקמה אגודה בריטית לחקר ארץ ישראל וסביבותיה – "הקרן לחקר ארץ ישראל" (*Palestine Exploration Fund*) – בשל ההתעניינות ההולכת וגוברת בארץ ישראל, שמקורה בלהט דתי וההכרה בחשיבותה העולה של הארץ מבחינה גאוגרפית. בעקבות היחלשותה ההדרגתית של האימפריה העוסמאנית גדלה המעורבות הפוליטית, הצבאית והאזרחית של ממשלות המערב ואזרחיהן בארץ ישראל, והביאה בפעם הראשונה לפתיחתם של חבלי שהיו סגורים לפנים לזרים. הקמתה של "הקרן" בשלהי מאי 1865 מסמלת גם את שיאו של תהליך המעבר מספרות נוסעים דתית לספרות שמטרתה חקר מדעי יותר של הארץ בת-התקופה. ביטוי למעורבות האירופאית אנו מוצאים ביוזמה הבריטית משנת 1863 למיפוי מקורות המים בירושלים ובסביבתה; את הפרויקט ערכו חיילים מחיל ההנדסה המלכותי (*The Royal Engineers*) בהזמנת המיסיון הפרוטסטנטי בעיר ובמימון תרומות מאנשים פרטיים בבריטניה. את חוליית המיפוי הנהיג צ'רלס וילסון (Charles Wilson ; 1836-1905) מחיל ההנדסה,¹⁸ ובהמשך – סר צ'רלס וורן (Sir Charles Warren ; 1840-1927).¹⁹ לדעת ג'ון מוסקרופ, חוקר בריטי המתמחה ביחסיה של בריטניה עם ארץ ישראל בעת החדשה, פרויקט זה משקף מטרה פונקציונלית – מיפוי ירושלים וסביבתה לשם השגת שליטה על מקורות המים, פיתוחם וניצולם בחסות קרן בריטית (*Improvement Fund*),²⁰ אך ניכר בו גם הרצון לענות על שאלות דתיות הנוגעות לפירוש כתבי המקרא והברית החדשה על ידי חקר הטופוגרפיה והטופונימיה של העיר הקדומה. תגליותיהם

¹⁷ סם, עמ' 185-188.

¹⁸ זאב וילנאי, "הקרן לחקר ארץ-ישראל (Palestine Exploration Fund)", **טבע וארץ: ירחון לחקלאות, לטבע ולידיעת הארץ**, כרך ז', חוברת ז'-ח' (אפריל-מאי 1965), עמ' 282; גיבסון, "חוקרים", עמ' 30.

¹⁹ וילנאי, "הקרן", עמ' 283-284; אברהם נגב, "פעילותה הארכיאולוגית של PEF", **טבע וארץ: ירחון לחקלאות, לטבע ולידיעת הארץ**, כרך ז', חוברת ז'-ח' (אפריל-מאי 1965), עמ' 301-306.

²⁰ מוסקרופ, "זרים בשערינו", עמ' 54-57.

הרבות בתחום הארכיאולוגיה המקראית והצלחותיהם בתחומי המיפוי עוררו עניין רב בקרב מלומדים ואינטלקטואלים בבריטניה ושימשו זרז להקמתה של "הקרן".

באירוע ההשקה החגיגית, שנערך בכנסיית ווסטמינסטר שבלונדון ב-22 ביוני 1865, נקבעו מטרותיה העיקריות של "הקרן": חקר ירושלים ואתרים אחרים מבחינה ארכיאולוגית בצד עריכת מיפוי וסקר מקיפים של הארץ, החי, הצומח ומשאבי הטבע שבה. לראשונה נהפך חקר הארץ עצמה למטרה המרכזית, והשאיפה להבין את עולם המקרא מומשה באמצעותו.²¹ כבר בשנה הראשונה לקיומה שלחה "הקרן" לארץ ישראל משלחת ראשונית משלחת ראשונית שסקרה את הכנרת וחלקים אחדים מהגליל.²² בשנת 1868 יצאה משלחת לחקר סיני בראשות ה"ס פאלמר (H.S. Palmer), ובשנת 1869 החל להתפרסם "רבעון הקרן לחקר ארץ ישראל" (*Quarterly Statement of the Palestine Exploration Fund*), הרואה אור עד ימינו.²³

בשנת 1871 יצא לדרך "הסקר של ארץ ישראל המערבית" (*The Survey of Western Palestine*) ביוזמת "הקרן" ומשרד המלחמה הבריטי. על הסוקרים הוטל למפות בדיוק רב את הארץ כולה ולאסוף מידע בעל ערך היסטורי או צבאי.²⁴ המשלחת הגיעה לחופי יפו בנובמבר 1871, והחלה במדידת קו בסיס לרשת הטריאנגולציה (חלוקת שטח לתאים מדידה משולשים כהכנה למיפוי). הסוקרים סבלו רבות מקשיי האקלים והתברואה והדבר הוביל לחילופים תכופים בהנהגת המשלחת. עם הגיעה לארץ הנהיגו את המשלחת סרן נ' סטיוארט (Stewart Newcombe) ופ"ט דרייק (אשר נפל למשכב ונפטר ב-1875 בירושלים אגב גרימת שיבושים קשים לעבודת הסקר; Tyrwhitt Drake); לאחר שחלו, עברה הנהגת המשלחת לידי ה"ה קיטשנר (Herbert H. Kitchener), שפיקד על חוליית המיפוי, ולידי ק"ר קונדר (Claude R. Conder), שהיה אחראי על איסוף החומרים והרשומות הנלוות למפה.²⁵ העבודה הקשה נמשכה לפרקים עד 1877 ובמהלכה מופו 10,000 מיילים רבועים בין נהר הליטני לבין באר שבע.²⁶ הישגם של חברי המשלחת פתח לפנייהם דלתות ורבים מהם הגיעו למשרות בכירות במנהל האימפריאלי הבריטי; כך זכה מפקד חוליית המיפוי קיטשנר בתואר אצולה ומונה לתפקידים שונים, ובהם מושל מצרים, מפקד הכוחות הבריטיים בהודו ולבסוף לתפקיד שר המלחמה עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה עד למותו ב-1916 בהתקפת צוללות גרמניות.²⁷

²¹ גיבסון, "חוקרים", עמ' 28.

²² יהושע בן-אריה, "ראשיתה של הקרן לחקירת ארץ-ישראל ותולדות מיפוי הכנרת", טבע וארץ: ירחון לחקלאות, לטבע ולידיעת הארץ, כרך ז', חוברת ז'-ח' (אפריל-מאי 1965), עמ' 293-296.

²³ וילנאי, "הקרן", עמ' 292.

²⁴ יולנד הודסון, "הסקר של ארץ ישראל המערבית 1871-1877", ארץ וטבע: המגזין הגיאוגרפי הישראלי, 11-12 (מאי-יוני 1997), עמ' 42.

²⁵ וילנאי, "הקרן", עמ' 286-287.

²⁶ הודסון, "הסקר", עמ' 36.

²⁷ גיבסון, "חוקרים", עמ' 34.

תוצאות המיפוי פורסמו על ידי משרד המדידות הבריטי בסדרה של 26 מפות בקנה מידה של אינץ' למייל (1:63,360). היו אלה המפות המדויקות ביותר של ארץ ישראל שנעשו עד לאותה התקופה והן המשיכו להחזיק בתואר זה עד לשנות העשרים של המאה העשרים.²⁸ למפה נלוו שלושה

העיר עזה ובנותיה; מתוך מפת הסקר הגדולה

כרכי "מזכרים" (*Memoires*) והם תיארו את הגאוגרפיה היישובית בת-התקופה, את החורבות העתיקות ואת הפולקלור המקומי.²⁹ כן פורסמו כרכים על הגיאולוגיה, החי והצומח של הארץ וכמה ספרים "פופולריים", שהחשוב שבהם הוא היומן המקוצר של המשלחת, שערך קונדר (*Tent Work in Palestine*).³⁰ בעשורים הבאים המשיכה "הקרן" את מחקריה בחקר התנ"ך, ארץ ישראל, סיני ועבר הירדן.

לפעילותה של "הקרן" יש היבט החורג מהתחום המדעי גרידא. מבחינה מדוקדקת עולה שחלק ניכר מהישגי "הקרן" יש לזקוף לזכותם של חיל ההנדסה המלכותי ושל מחלקת המדידות הבריטית (*British Ordnance*). חיל ההנדסה סיפק את רוב כוח האדם המקצועי לפרויקטים השונים של "הקרן"; כך, למשל, 11 מתוך 12 הסוקרים שהשתתפו ב"סקר ארץ ישראל המערבית" נמנו עם שורותיו של החיל. מחלקת המדידות סיפקה למשלחת את ציוד המדידות המדעי, את ההכוונה המקצועית ואף סייעה בהדפסת המפות וכיסתה חלק ניכר מן ההוצאות.³¹ בראש ובראשונה הונעה מעורבות זאת ממניעים מודיעיניים-אסטרטגיים. מוסקרוף מורה במאמרו על כך שפעילות "הקרן" אפשרה לקצינים לרגל אחרי מעשיהן של מדינות אירופיות אחרות באזור, בעיקר של רוסיה, פרוסיה וצרפת. חשיבותו האסטרטגית של האזור עלתה, כאמור, בשל חפירת תעלת סואץ בידי הצרפתים בשנת 1869, היחלשותה של האימפריה העוסמאנית והתחזקות המעורבות האירופאית; לאימפריה הבריטית היו אף השקעות ניכרות בתשתיות, למשל, בנמל אלכסנדריה שבמצרים. לדידו, הסוקרים היו דרך להשגת מודיעין גיאוגרפי מדויק על האזור באופן שהיה נסבל בעיני העוסמאנים ובעיני המעצמות האירופיות האחרות שחששו ממעורבות צבאית גלויה. מנגד, "הקרן" הרוויחה אף

²⁸ למפה הייתה רמת דיוק של 99.7% ביחס למציאות. ראו: שם, עמ' 32. ראו גם: הודסון, "הסקר", עמ' 35; וילנאי, "הקרן", עמ' 286-288.

²⁹ חנה מרגלית, "PEF וחשיבותה לגיאוגרפיה ההיסטורית של א"י במחצית השנייה של המאה ה-19", טבע וארץ: ירחון לחקלאות, לטבע ולידיעת הארץ, כרך ז', חוברת ז'-ח' (אפריל-מאי 1965), עמ' 297-300. ראו גם: C.R. Conder & H.H. Kitchen, *Memoires of the Survey of Western Palestine* (London: The Committee of the Palestine Exploration Fund, 1881-1883).

³⁰ אלי שילר, "יומנו של קונדר", בתוך: שילר (עורך), ספר זאב וילנאי, כרך ב' (1987), עמ' 351-357. ראו גם: C.R. Conder, *Tent Work in Palestine* (London, 1878).

³¹ הודסון, "הסקר", עמ' 36-42.

היא משיתוף הפעולה: חיל ההנדסה היה גורם מְבַצֵע ניטראלי, שיכול היה לפעול בשטח בלא חשש בצל המחלוקות התיאולוגיות בין פרנסי "הקרן" ומנהליה, אשר השפיעו על ניסוח מטרות המחקר; חיל ההנדסה אף תרם כספים רבים לקופתה הדלה של "הקרן". שיתוף הפעולה בין הממסד הבריטי לבין "הקרן" נמשך כל עוד היה בה משום תועלת בעבורו, והוא הלך ופחת בהדרגה עד שפסק לחלוטין לאחר כיבוש הארץ בעקבות מלחמת העולם הראשונה.³²

בעיני מרבית חוקריה הבולטים של ארץ ישראל הייתה עבודת "הקרן לחקר ארץ ישראל" ראשית המחקר המדעי והשיטתי בארץ ישראל.³³ בחלק זה אנסה לעמוד על נקודות מרכזיות שבהם תרמו "הקרן" ומפעלה החשוב ביותר, שהוא "הסקר של ארץ ישראל המערבית", למחקר המודרני. כן אנסה לסקור את הישגיה בתחומי המיפוי, הגיאוגרפיה, הארכיאולוגיה, הדמוגרפיה וידיעת הארץ.

כאמור, הישגה העיקרי של "הקרן" היה מפת ארץ ישראל, שראתה אור בשנת 1880. המפה מתארת בדיוק רב את תכנית הארץ בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה וכוללת בין השאר כפרים ועיירות, חורבות ותילים, שטחי חקלאות ודרכים. המפה היא הראיה המרכזית בכל דיון העוסק במראה נופיה של הארץ בתקופה זו; כך המפה היא העדות המרכזית להיקפו של יער האלונים בשרון.³⁴ נוסף על המפה נסקרו מקומות נבחרים, ובהם הערים הראשיות (כדוגמת ירושלים) ואתרים בעלי עניין מבחינה דתית-היסטורית, ועל סמך המדידות הוכנו מפות בקנה מידה קטן יותר. על כן, המפה היא גם מקור ידע חשוב לגאוגרפיה של כתבי הקודש.³⁵

המפה והסקר הנלווה אליה הם גם מקור ראשון במעלה לתיאור הגיאוגרפיה היישובית של הארץ הנושבת שממערב לירדן לפני התחלת ההתיישבות הציונית.³⁶ סוקרי "הקרן" חדרו לאזורים מרוחקים שעד בואם לא נסקרו בידי אף אירופאי וכתביהם הם המקור היחידי להכרתם במאה התשע-עשרה. הסוקרים השאירו תיעוד מפורט של מערכת הדרכים העתיקה והחדשה, ובכך מאפשרים לנו לשחזרן אף כיום.³⁷ באופן דומה מתארים הסוקרים את מקורות המים הטבעיים (נחלים, מעיינות, אגמים וכדומה) והמלאכותיים (בארות, אמות מים, בורות מים ו"חפאאיר", בריכות מים חפורות), את היקף השטחים המעובדים ומתארם, את החלוקה המנהלית לנפות, את המקומות המיושבים ואת הערים ותכניותיהן.³⁸ בעבור הגיאוגרף וההיסטוריון בן-זמננו המפה היא כלי לבחינת דפוסי ישוב מסורתיים באזורי הארץ השונים. הסקר אף תורם להבנת תפרוסת האוכלוסייה הנוודית בהציגו את שמות השבטים העיקריים ואת אזורי נדודיהם.³⁹

³² שם, עמ' 67-68.

³³ וילנאי, "הקרן", עמ' 288; בן-אריה, "ראשיתה", עמ' 295; בן-אריה, "ספרות", עמ' 167; מרגלית, "PEF וחשיבותה", עמ' 297; אברהם נגב, "פעילותה הארכיאולוגית של PEF", טבע וארץ: ירחון לחקלאות, לטבע ולידיעת הארץ, כרך ז', חוברת ז'-ח' (אפריל-מאי 1965), עמ' 302; שמואל אביצור, "מה חידשו אנשי הסקר הראשון בחקר הארץ (הישגיה ומיגבלותיה של הקרן הבריטית לחקר א"י)", טבע וארץ: ירחון לחקלאות, לטבע ולידיעת הארץ, כרך ז', חוברת ז'-ח' (אפריל-מאי 1965), עמ' 307.

³⁴ דוד גרוסמן, "תהליך ההתיישבות הערבית בשרון בתקופה העות'מאנית", בתוך: אבי דגני ודוד גרוסמן (עורכים), השרון: בין ירקון לכרמל (תל אביב: הוצאת משרד הבטחון, 1990), עמ' 249-261, 263-277.

³⁵ וילנאי, "הקרן", עמ' 287-288.

³⁶ מרגלית, "PEF וחשיבותה", עמ' 300.

³⁷ למשל, המפה היא ראיה מרכזית באשר למהלכה של הדרך החופית (להבדיל מה-Via Maris) הקדומה שבין קיסריה ליפו. ראה למשל: אביצור, "מה חידשו", עמ' 309.

³⁸ מרגלית, "PEF וחשיבותה", עמ' 297-299.

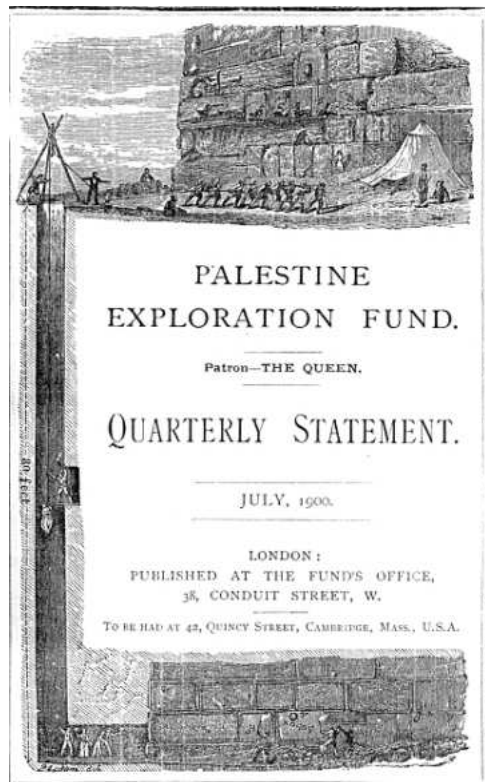
³⁹ אביצור, "מה חידשו", עמ' 309-310.

באופן דומה תורמים המפה והסקר הנלווה להבנת תהליכים דמוגרפיים בני-זמנם. הסוקרים העלו על הכתב אומדנים על גודלי אוכלוסייה, על חלוקת התושבים לפי עדות ודתות ועל מוצאם של יושבי כפרים ספציפיים. הסוקרים מוסרים לנו נתונים על מוצאם המצרי של יושבי דרום השפלה, אשר היגרו ברובם לארץ בשנות השלושים של המאה התשע-עשרה, עם הכיבוש המצרי. במקום אחר הם מתעדים מסורת מפי תושבי הכפר אל-מאלקה בקרבת ירושלים, שתיעדה את מוצאם החצוי של תושביו, העבר-ירדני והמצרי.⁴⁰

עבודת "הקרן" אף מסייעת להכיר מעט מעולמם התרבותי והרוחני העשיר של רבים מאוכלוסי הארץ. הסוקרים העלו על הכתב היסטוריה שבעל פה, מסורות, אמונות, אגדות, תפילות וטקסים, ואף הקדישו לכל אלה סעיף מיוחד ב"מזכרים".⁴¹ חשיבותו של תיעוד זה גדולה בשל הזעזועים שעברה החברה הפלסטינית עם עקירתם של רבים מבניה מכפריהם בעקבות הגידול בהתיישבות היהודית ומלחמת העצמאות. בכך שימרו הסוקרים מעט מ"קולם" העצמי של בני הארץ, שחסרו את היכולת לתעדו בכתב בכוחות עצמם.

תרומה מרכזית נוספת של סוקרי "הקרן" היא רשימות השמות (ה- *Name Lists*) הנלוויות אל הסקר. ברשימה תועדו כ-9000 שמות מקומות ערביים כהגייתם וככתבם.⁴² מספר השמות שנאספו היה גדול פי שמונה ויותר מכל ילקוט אחר עד לימיהם.⁴³ החומר שנאסף הוא עזר חשוב לזיהוי מקומות קדומים, תנ"כיים ואחרים. בקרב האתרים החשובים שזוהו נכונה נמנים אנטיפטריס, גבעון, גזר, גת, זך, דור, יקנעם, ערד, רחובות, שילה ומקומות אחרים.⁴⁴

עמוד השער של ה-Quarterly Statement, עלון הקרן

אחת המטרות המרכזיות שהעמידה "הקרן" למול עיניה הייתה חקר תולדות הארץ ועתיקותיה.⁴⁵ "הקרן" מימנה חפירות בירושלים ובתילים אחדים מתוך שאיפה לקדם את הבנת כתבי הקודש: הברית החדשה והתנ"ך.⁴⁶ במהלך הכנת מפת העיר ירושלים בשנים 1863–1865 ערכו

⁴⁰ Kitchener, *Memoires*, II (Judea), p.136.

⁴¹ הסעיף השלישי המוקדש לכל מפה ב"מזכרים".

⁴² וילנאי, "הקרן", עמ' 288.

⁴³ הודסון, "הסקר", עמ' 42.

⁴⁴ Conder, *Tent-Work*, II, pp. 333-340.

⁴⁵ נגב, "פעילותה הארכיאולוגית", עמ' 301.

⁴⁶ וילנאי, "הקרן", עמ' 283.

הסוקרים ברשות וורן ווילסון חפירות בדיקה וסקרים באמצעות פירים, שנחפרו בקרבת חומת הר הבית ובסביבתו.⁴⁷ בעקבות סקריהם הכינו השניים את המפה המדויקת ביותר של הר הבית ושל החללים שמתחתיו והיא משמשת בסיס למחקרים על ההר עד לימינו בשל הרגישות הדתית שבדבר. סוקרי "הקרן" תיעדו בתי כנסת קדומים, כנסיות ומסגדים וכן מיפו את החורבות של הערים החשובות ביותר ובהן בית שאן, שומרון וקיסריה. את תגליותיהם הארכיאולוגיות תיעדו מחברי "הסקר" בחלק השני של כל גיליון שהוקצה במיוחד לשם מטרה זו. "הקרן" מימנה בין השאר חפירות של חוקרים אחרים, ובהם חפירות בתילי השפלה (גת, גזר, עזקה ומראשה).⁴⁸ מחקרי "הקרן" שפכו אור גם על אתרים מוכרים והובילו לגילוי נחדש של "שביל הנחש" המעפיל למצדה.

חפירותיו של פיטרי בתל אל-חסי מטעם "הקרן" בשנת 1890 נודעו כ"נקודת מפנה חשובה בתולדות הארכיאולוגיה הארץ-ישראלית".⁴⁹ בחפירות אלו נקבעו לראשונה שיטות העבודה בחפירת תילים, ונוצר קשר כרונולוגי למצרים, והדבר אפשר לתארך בדיוק מסוים את השכבות השונות שנתגלו. עד לחפירות אלו סברו רוב החוקרים שהתילים שימשו בסיס להקמת עיר, אך נתגלה בהן שהתילים נוצרו למעשה מהצטברות עיי הריסות של ערים רבות במשך מאות בשנים.

אף על פי שארץ ישראל עמדה בראש מעייניה של "הקרן", חרנה פעילותה המחקרית לעתים מגבולותיה. כבר בשנותיה הראשונות שלחה "הקרן" משלחת מחקר למיפוי חצי האי סיני (1868-1869)⁵⁰ ומשלחת אחרת נשלחה למיפוי הערבה (1881-1883).⁵¹ לאחר השלמת "סקר ארץ ישראל המערבית" התחילו סוקרי "הקרן" במיפוי חלקים ממחוז בֶּלְקָא ופרפ (נחלת שבט אל-עדואן) במסגרת "סקר ארץ ישראל המזרחית", אך נאלצו לזנוח את תכניתם בשל לחץ השלטונות העוסמאניים.

למרות החשיבות הגדולה שנודעת ל"סקר ארץ ישראל המערבית" הוא לוקה במגבלות מספר. ראשית, עקב התחלואה הגבוהה ממנה סבלו חברי המשלחת, ערכו את רשומות הסקר כמה סוקרים ומשום כך ספרי הלוואי שלו סובלים מחוסר אחידות בתיאור האתרים. מקומות שלא נתפסו בעיני הסוקרים כחשובים זוכים לתיאור תמציתי בלבד.⁵² דוגמה טיפוסית לנטייה זו הוא הכפר אל-שיח' אל-מַנְס, שעל אדמותיו הוקמה לימים אוניברסיטת תל-אביב, ואשר מתואר בקצרה "כפר בוץ רגיל".⁵³ מגרעת אחרת בעבודתם המקיפה של הסוקרים היא נטייתם להתעלם ממבני ציבור ומונומנטים הנמצאים בתוך שטח בנוי.

פעילותה המחקרית של "הקרן לחקר ארץ ישראל" נחשבת ל"נקודת מפנה מרכזית בחקר המדעי של הארץ".⁵⁴ המידע אשר אספה "הקרן" הניח את הבסיס למחקר המודרני של הארץ בתחומי ההיסטוריה, הארכיאולוגיה, הגיאוגרפיה, הגיאולוגיה, הזואולוגיה והבוטניקה. אף על פי שהפרשנות שנתנו לממצאיהם ברוח כתבי הקודש אינה תמיד נכונה לאור הידוע כיום, נעשו התיאורים של הסוקרים ותכניותיהם בדיוק רב, המאפשר להסתמך עליהם גם בימינו. יתר על כן,

⁴⁷ מוסקרוף, "זרים בשעריך", עמ' 64-65; הודסון, "הסקר", עמ' 40.

⁴⁸ נגב, "פעילותה הארכיאולוגית", עמ' 301-304.

⁴⁹ שם, עמ' 307.

⁵⁰ בן-אריה, "ראשיתה", עמ' 293.

⁵¹ וילנאי, "הקרן", עמ' 288.

⁵² מרגלית, "PEH וחשיבותה", עמ' 300.

⁵³ "Sheikh Muannis...An ordinary mud village"; see: Kitchener, *Memoirs*, II (Samaria), p. 254.

⁵⁴ אביצור, "מה חידשו", עמ' 307.

אופייה ה"ניטראלי" היחסי של כתיבת הסוקרים עומדת בסתירה לכתיבתם הדתית של מרבית הנוסעים האירופים במאות הקודמות. אף לאחר השנים הרבות שחלפו, הנתונים שנאספו במהלך "הסקר של ארץ ישראל המערבית" ועבודות אחרות של "הקרן" עומדים בעינם כנקודת התייחסות חשובה בעבור כל חוקר השואף לעסוק בחקר הארץ ועברה. הסיבה לגדולתו של ההישג היא ש"הקרן" הצליחה לגייס מומחים, לצבור ידע רב, שיטתי ומפורט על ארץ לא-נודעת ולהפיץ אותו בציבור; ידע זה היה הבסיס להמשך חקר הארץ בעשרות השנים שבאו לאחר מכן.

אבולוציות בשימוש הלשון הערבית בשטרות כסף

נריהו שנידור*

בגליונות מס' 5 ו-10 של "רוח מזרחית", כמו גם בתקופונים אחרים, התייחסתי לשאלת הכיתוב בערבית בכסף הישראלי – שטרות כסף כמעות. הרציתי, שחריגות מכללי הלשון, בעיקר בניסוח העריך (שם-המספר ושם המטבע), החלו כבר ב-1948, ושכמה מהן נמשכות עד היום. מעניין לבדוק אם היו תופעות כאלו גם בכסף של מדינות ערב, ואם כן – אם תוקנו עם הזמן. לצרכי עבודה זו, "מדינות ערב" הן ארצות שבשטרותיהן נעשה שימוש בלשון הערבית – לפעמים גם בערבית. בעבודה זו אסקור את ההתרחשויות בשימוש-הלשון בשטרות.

בספר הדקדוק הערבי הקלאסי של רייט (Wright) מוקדשים למספרים המונים (cardinal numbers) שבעה עמודים צפופים.¹ לפי ספר דקדוק ידוע אחר, "הספרות בשפה הערבית [...] הן מן המאפיינים המתעתעים ביותר של השפה הערבית הכתובה".² אכן, המעין בשטרות הכסף ובמעות של ארצות ערב לא יוכל שלא להסכים עם קביעה זו. שטרות כסף, אף יותר מאשר מעות ומטבעות זיכרון, הם כרטיסי הביקור של המדינה שאת שמה הם נושאים, ומקובל שהשפה שבהם צריכה להיות של המשלב הגבוה, כפה משגיאות בדקדוק ובתעתיק ומביטויים של השפה הדבורה. לא כל ארצות ערב עמדו תמיד בדרישות המחמירות האלו.³ עיון בשטרות הכסף של ארצות ערב מראה, שהתרחש בהם תהליך של אבולוציה לקראת החצי השני של המאה העשרים, בכיוון של שיפור שימוש השפה (language usage) ככל שמדובר בכתיבת המספרים המונים, וגם בהיבטים אחרים של השפה. בסקירה זו נרצה להראות שזהו אכן כיוון ההתפתחות. אבני בוחן של העיון יהיו הדרכים שבהן נכתבים העריכים (denominations) 1, 2, 5, 10, 20, 25, 50, 100 ו-200, בין אם שם-המספר נכתב במילים או בספרות. המקורות ששימשו אותי לסקירה הנוכחית מפורטים בסוף העבודה.

* ד"ר נריהו שנידור (neri.shneydor@gmail.com) הוא מהנדס לשעבר ברפא"ל. הכלים העיקריים ששימשו לעבודה זו הן: Georhe S. Cuhaj (ed.), *Standard Catalog of World Paper Money, General Issues – 1368-1960*, 12th ed. (Iola, WI: Krause Publications, 2008); Cuhaj (ed.), *Standard Catalog of World Paper Money, Modern Issues – 1961-Present*, 15th ed., (Iola, WI: Krause Publications, 2009); Armen Hovsepian and Krause Peter Symes, *Reference Site for Islamic Banknotes* (2010), in <http://www.islamicbanknotes.com>; L. Chester and Clifford Mishler, *Standard Catalog of World Coins*, 32nd ed., (Tola, WI: Krause Publications, 2005); Ron Wise, *World Paper Money* (2010), in <http://acs.iupui.edu/rwise>.
¹ William Wright, *A Grammar of the Arabic Language translated from the German of Caspari*, 3rd edition, vol. 1 (London: Cambridge University, 1977), pp. 253-259.
² J.A. Haywood and H.M. Nahmad, *A New Arabic Grammar of the Written Language* (London: Lund Humphries, 1965), p. 301.
³ N.A. Shneydor, "The Inscriptions on Modern Palestine and Israel Currency", *Israel Numismatic Research*, № 4 (2009), pp.159-172; נריהו שנידור, "על כיתובים בערבית בשטרות הכסף ובמטבעות של ישראל", *רוח מזרחית*, 5 (2007), עמ' 14-20; שנידור, "עוד על הכיתוב בערבית בשטרות הכסף ובמטבעות של ישראל", *רוח מזרחית*, 10 (2009), עמ' 23-27; שנידור, "בעקבות הופעת עריך "2" במטבעות ישראל", *עלון עמיתות אספני שטרות ומטבעות בישראל*, 21 (2009), עמ' 7-10.

כיוון שהמוטיבציה לסקירה היא טיב הכיתובים בערבית בכסף של ישראל, נפתח כמבוא ב"שטרות המנדט" ובמעות שהנפיק ה-Palestine Currency Board, הגוף במשרד המושבות הבריטי שהנפיק את המעות ואת השטרות ששימשו בארץ בשנים 1927-1948. במעות נפלו טעויות לשון בכמה עריכים; לדוגמה – 20 מל, חמסון מל ולא מלא; מאיֶּה מל ולא מאה. טעויות אלו לא נפלו בשטרות. עם זאת, בשטר של לירה אחת, לדוגמה – 1 جنيه فلسطيني ולא جنيه فلسطيني واحد. למרבה הפלא, באוקטובר 1927, ב"מודעה – המטבע הפלשתינאית (א"י)", שפרסם "פקיד המטבעות" של ממשלת המנדט, ישנם שימושי הלשון הנכונים: جنيه فلسطيني واحد, 20 ملاً ו-50 ملاً, גם אם שמות המספר ניתנים בה רק בקפרות, למעט واحد (איור 1). ה"מודעה" מובאת בספר על שטרות המנדט,

ויש לה חשיבות רבה למחקר המטבע המנדטורי בארץ. הטעויות לעולם לא תוקנו, אם כי כמה מהן עמדו להיות מתוקנות במהדורות חדשות של שנות השלושים, אך זה לא קרה.⁴

כשהנפיקה ישראל ב-1948, באמצעות 'בנק אפ"ק' (כינויו של 'בנק לאומי לישראל' בתקופת המנדט), שטר של לירה אחת, היה כתוב בו جنيه واحد فلسطيني; ב-1952 היא הנפיקה, באמצעות 'בנק לאומי לישראל', שטר של לירה אחת שבו היה הכיתוב جنيه اسرائيلي واحد – שיפור לעומת הנוסח הקודם. בנק ישראל שגה אף הוא, בנקודה זו. בשטר של שקל חדש אחד, שהונפק ב-1986, אנו מוצאים 1 شيقل جديد,

איור 1: קטעים ממודעת פקיד המטבעות, 1.10.1927

שלא כהלכה. בשטר של חמישה שקלים חדשים (1985) – 5 شيقل جديد ולא شواقل جديدة, עוד חריגה. ובאופן דומה מוטעים הכיתובים בשטרות של 10, 20, ו-50 ש"ח. הסדרה השנייה של שטרות השקל החדש, שהחלה להיות מונפקת ב-1998, חזרה על השגיאות. העריך בערבית במעה החדשה של שני ש"ח (2007) הוא 2 شيقل جديد – בהימנעות מן הריבוי הזוגי. כדי לסכם: בנק ישראל, כמו ה-Palestine Currency Board לפניו, לא גילה רגישות רבה ללשון הערבית בכסף שהנפיק ולא הזדרז לתקן שגיאות לשון שכבר עשה: הכתיב הפגום اسرائيل שהופיע בכל מעות ישראל החל ב-1948 תוקן לראשונה ל-إسرائيل בקצת 10 אגורות של 1985, וראו עוד על כך בנספח א. נעבור עתה לסקירה של שטרות הכסף שהונפקו בארצות ערב, ונעשה זאת על בסיס גיאוגרפי, ממערב למזרח. מאורייטינה הנפיקה מעט, ורק החל ב-1973. שטרותיה כולם בעריכים של 100 אוקיה (קרי אוגיה) ומעלה, ואין בהם פגמים מבחינת שימוש הלשון.

⁴ רפאל דבח, שטרות מועצת המטבע של פלשתינה (א"י) (ירושלים: רפאל דבח-דביר, 2004), עמ' 79, 287; שלמה טפר, שטרי הכסף פלשתינה וישראל שהוכנו ולא הונפקו (ירושלים: אור וצבע, 2009), עמ' 14-34.

בשטרותיה הראשונים (1919) של מרוקו יש אמנם חמשה ועשרון סאנטימ, חמסון סאנטימ, בניגוד לכללים, אבל ב-1921 – חמשה פרנְגָט, וב-1944 – חמסון סנטימָ, כראוי (אם גם הכתיב השתנה – הושמטה האלף מן היסאנטיס⁵). בשטרות של 5, של 10 ושל 20 פרנכ לא נעשו שגיאות, אבל בשטרות של 50 פרנכ – חמסון פרנכ בשיתניות. כשעברה מרוקו ב-1959 מן הפרנכ לִדְרַהִם, נעשה שימוש הלשון תקין, גם בשטר של חמסון דרְהֵמָ. מרוקו נעשתה עצמאית ב-1956.

איור 2: שטרות של 2 פרנכים ושל פרנכ אחד מ-1944

איור 3: שני עריכים על שטר אחד, 1944

בחינת שטרות הכסף שהונפקו באלג'יריה, החל בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה, מגלה חריגות רבות – כמעט בכל נקודת תורפה. כבר בשטרות הראשונים מופיע השם *جزائرتחת الجزائر*, ומופיעים העריכים *عشرين فرنك*, *خمسین فرنك*, ו-*مائة فرنك* – בכולם חריגות בשם-המספר. יתר על כן – הפרנכ נשאר תמיד פרנכ בין אם לפניו חמשה, עשרין או חמסין (שהיו בכלל צריכים להיות עשרון או חמסון); ובשטרות שעריכיהם 50 פרנכ, שהונפקו ב-1928 וב-1936 מופיע הכיתוב המוזר *خمسین فرنك*. ב-1939 הונפק שטר ובו הניסוח *خمسین فرنك*. כל הטעויות תוקנו עם הנפקת שטרות הכסף

שבמונחי הפרנכ החדש, החל ב-1959, ובהם אנו מוצאים בעריכים של "5" ושל "10" *فرنكات جديدة*, ובעריכים הגבוהים יותר – חמסון *فرنكا جديدًا*, מאה *فرنك جديد*, הכול קראוי. השטר האלג'ירי היחידי שעריכו "2" הונפק על ידי השלטונות הצרפתיים ב-1944 ובו הכיתוב המוזר *زوج فرنك*; גם השטר של פרנכ אחד שהונפק אתו היה ללא

ספק חריג בניסוח בערבית של עריכו: *فرنك لלא واحد* וללא הספרה 1 (איור 2). עם שני השטרות האלה הונפק גם שטר שעריכו 50 centimes, וכך כתוב בו. אבל בערבית כתוב בו *عشرة سوريدي* (איור 3). באותה התקופה היה היסודי כינוי עממי לחמישה סנטימים, שהם 1/20 של הפרנכ; כך גם בתוניסיה, אולם בה לא הופיע השם העממי בשטרות. מכל מקום, מבחינת שימוש הלשון התייחס מנפיק השטר לִיסורדי כמו שהתייחסו (בשעתו) לִפרנכ, דהיינו, אין צורך לכתוב *عشرة سوارد*, כמו שכביכול אין צורך לכתוב *عشرة فرنكات*⁵. ב-1964 כבר הנפיקה אלג'יריה העצמאית שטרות כסף במונחי הדינר, והם חפים משגיאות שנות השלושים ושנות הארבעים הראשונות.

⁵ לפי מילון ישן, הכתיב הוא *سُردي*, לא *سوردي* (Gasselin 1886). במילונים חדשים לא מצאתי התייחסות.